

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهراء
دانشکده الهیات و معارف اسلامی
رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان

معناشناسی « کلمه » در قرآن کریم
با تأکید بر روابط همنشینی و جانشینی

استاد راهنما

دکتر پروین بهارزاده

استاد مشاور

دکتر فتحیه فتاحی زاده

دانشجو

مرضیه شفیعی زاده

مهر ۱۳۹۱

تقدیم به

پیشگاه مقدس

حضرت ولی الله الأعظم مهدی صاحب الزمان عجل الله فرجه

سپاس‌گزاری

با حمد و سپاس بی‌کران به درگاه خداوند منان که توفیق به پایان رساندن این پژوهش را به اینجانب ارزانی داشت.

بر خود لازم می‌دانم به موجب «من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق» از همه کسانی که بنده را در راه به ثمر رسیدن این پژوهش یاری نمودند، تقدیر و تشکر به عمل آورم و عافیت و عاقبت بخیری را برای آنان آرزو کنم، به ویژه:

از راهنمایی‌ها، تشویق‌ها و دلگرمی‌های استاد ارجمندم سرکار خانم دکتر بهارزاده که با لطف بسیار و سعه صدرشان بنده را مورد راهنمایی و هدایت قرار دادند و همچنین از زحمات استاد گرانقدرم سرکار خانم دکتر فتاحی زاده که فراتر از مشاوره تحقیق، با رهنمودهای دقیق خود، در تقویت علمی این پژوهش نقش مؤثری ایفا نمودند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

ضروری می‌دانم از راهنمایی‌های عالمانه و ارزشمند اساتید ارجمند و بزرگوار، جناب آقای دکتر احمد پاکتچی و جناب آقای دکتر مهدی مطیع و همچنین از زحمات و همکاری‌های بی‌دریغ و بی‌شائبه جناب آقای مرتضی سلمان نژاد - از دانشجویان و محققان برجسته دانشگاه امام صادق (علیه السلام) - که همگی، اطلاعات علمی ارزشمند و جدیدی را در اختیار اینجانب نهادند تا پژوهش، روندی معناشناسانه داشته باشد، کمال تقدیر و تشکر را بنمایم.

در نهایت از خانواده ام، به ویژه از بهترین‌های زندگی ام، پدر و مادر عزیزم که همواره حامی و پشتیبانم بوده‌اند و دعای خیرشان همیشه بدرقه راهم بوده و با صبوری و مساعدتشان، دشواری‌های امور را بر من هموار نموده‌اند، کمال سپاس‌گزاری را دارم.

چکیده

مفهوم «کلمه» یکی از مهمترین مفاهیم و در عین حال پیچیده ای است که از دیرباز مورد توجه مکاتب بشری و الهی بوده است. «کلمه» در قرآن کریم نیز جایگاهی ویژه دارد و تکرار این واژه در کتاب تدوین (قرآن)، نماد اهمیت آن است. این پژوهش، با استفاده از برخی روش های نوین معناشناختی به تبیین مفهوم «کلمه» و استخراج مؤلفه های معنایی آن از قرآن کریم پرداخته است؛ زیرا معناشناسی به دلیل به کارگیری نگاهی تحلیلی و موشکافانه به متن برای دستیابی به مفهوم حقیقی واژگان، روشی مناسب به نظر می آید. با رویکرد همزمانی، ۴۶ آیه ای که «کلمه» در آنها به کار رفته، مورد مطالعه قرار گرفت؛ با تحلیل کاربردها و از طریق استخراج مفاهیم همنشین و جانشین، این نتیجه بدست آمد که مفهوم «قول» به هسته معنایی کلمه نزدیک تر است و از این رو می تواند به عنوان جانشین «کلمه» محسوب شود. بدین ترتیب «کلمه» در قرآن کریم، قولی است که هم به خداوند متعال و هم به انسان نسبت داده شده است؛ با این تفاوت که بالغ بر نیمی از آیات اختصاص یافته به کلمه در قرآن، درباره خداوند به کار رفته و بیانگر امر او است که از اراده اش نشأت می گیرد و بخشی از آن، به سنن الهی باز می گردد؛ ولی کلمه، تنها در یک آیه درباره انسان به کار رفته که به کافران نسبت داده شده است و بیانگر عقیده آنهاست که عملی را در پی دارد؛ در بقیه آیات نیز، «کلمه» بدون انتساب به کسی، با صفات و ویژگی های مثبت و منفی متفاوتی همنشین شده که بر اقوال اعتقادی توحیدی و غیر توحیدی مختلفی دلالت دارد.

رویکردی که در این نوشتار، بر اساس آن به بررسی مفهوم «کلمه» در قرآن پرداخته شده، رویکردی معناشناسانه در قالبی جدید است که مبتنی بر رویکردها و روش های معناشناسی است و پژوهشگر را در کشف سریع مفاهیم همنشین و جانشین یاری می رساند و راهی را به سوی مطالعات بعدی که نتیجه اش فهم عمیق تر قرآن کریم است، می گشاید.

واژگان کلیدی:

قرآن کریم، معناشناسی، روابط همنشینی، روابط جانشینی، کلمه، قول

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۴	فصل اول: کلیات
۵	۱-۱- تبیین مسئله پژوهش و اهمیت آن
۵	۱-۲- پیشینه پژوهش
۷	۱-۳- پرسش‌های پژوهش
۷	۱-۴- فرضیه‌های پژوهش
۷	۱-۵- اهداف پژوهش
۷	۱-۶- روش پژوهش
۸	۱-۷- تبیین برخی اصطلاحات و واژگان کلیدی در معناشناسی
۹	۱-۷-۱- سیر تاریخی معناشناسی
۹	۱-۷-۲- چیستی «معنا» و «معناشناسی»
۱۰	۱-۷-۳- شاخه‌های معناشناسی
۱۱	۱-۷-۳-۱- معناشناسی فلسفی
۱۱	۱-۷-۳-۲- معناشناسی منطقی
۱۱	۱-۷-۳-۳- معناشناسی زبانی
۱۲	۱-۷-۴- واحدهای مطالعه معنا
۱۲	۱-۷-۵- حوزه‌های مطالعه معنا
۱۳	۱-۷-۵-۱- دلالت مصداقی یا برون زبانی
۱۳	۱-۷-۵-۲- دلالت مفهومی یا درون زبانی
۱۳	۱-۷-۶- معناشناسی در زمانی و معناشناسی هم زمانی
۱۴	۱-۷-۶-۱- معناشناسی در زمانی
۱۴	۱-۷-۶-۲- معناشناسی هم زمانی
۱۴	۱-۷-۶-۲-۱- معناشناسی ساختگرا

- ۱۵ روابط مفهومی - روابط مفهومی
- ۱۵ الف) شمول معنایی الف) شمول معنایی
- ۱۶ ب) هم معنایی ب) هم معنایی
- ۱۸ ج) چندمعنایی ج) چندمعنایی
- ۲۰ د) تقابل معنایی د) تقابل معنایی
- ۲۱ ۱-۷-۶-۲-۲- معناشناسی مبتنی بر بافت زبانی ۱-۷-۶-۲-۲- معناشناسی مبتنی بر بافت زبانی
- ۲۱ - روابط بینامتنی - روابط بینامتنی
- ۲۱ الف) روابط همنشینی الف) روابط همنشینی
- ۲۲ ب) روابط جانشینی ب) روابط جانشینی
- ۲۳ ج) بافت یا سیاق ج) بافت یا سیاق
- ۲۴ ۱-۷-۷- مؤلفه‌های معنایی ۱-۷-۷- مؤلفه‌های معنایی
- ۲۵ ۱-۷-۸- تحلیل مؤلفه‌ای ۱-۷-۸- تحلیل مؤلفه‌ای
- ۲۶ * نتیجه * نتیجه
- ۲۸ فصل دوم: مفهوم «کلمه» در قرآن کریم فصل دوم: مفهوم «کلمه» در قرآن کریم**
- ۳۰ ۱-۲- معنای «کلمه» ۱-۲- معنای «کلمه»
- ۳۰ ۱-۱-۲- «کلمه» از دیدگاه لغت شناسان ۱-۱-۲- «کلمه» از دیدگاه لغت شناسان
- ۳۴ ۱-۲- «کلمه» از دیدگاه مفسران ۱-۲- «کلمه» از دیدگاه مفسران
- ۳۵ ۲-۲- کاربرد «کلمه» در قرآن کریم ۲-۲- کاربرد «کلمه» در قرآن کریم
- ۳۵ ۱-۲-۲- قول خداوند ۱-۲-۲- قول خداوند
- ۳۷ ۱-۱-۲-۲- قول خداوند در امور تکوینی ۱-۱-۲-۲- قول خداوند در امور تکوینی
- ۳۷ ۱-۱-۱-۲-۲- مخلوقات الهی ۱-۱-۱-۲-۲- مخلوقات الهی
- ۳۹ ۲-۱-۱-۲-۲- حضرت مسیح علیه السلام ۲-۱-۱-۲-۲- حضرت مسیح علیه السلام
- ۴۳ ۲-۱-۲-۲- قول خداوند در امور غیر تکوینی ۲-۱-۲-۲- قول خداوند در امور غیر تکوینی
- ۴۳ ۱-۲-۱-۲-۲- وحی الهی بر انبیا ۱-۲-۱-۲-۲- وحی الهی بر انبیا
- ۴۵ ۲-۲-۱-۲-۲- شریعت اسلام ۲-۲-۱-۲-۲- شریعت اسلام
- ۴۶ ۳-۲-۱-۲-۲- آیات قرآن ۳-۲-۱-۲-۲- آیات قرآن
- ۴۶ ۴-۲-۱-۲-۲- کلمات تورات ۴-۲-۱-۲-۲- کلمات تورات

- ۴۹..... ۲-۲-۱-۲-۵- اسمای الهی
- ۵۰..... ۲-۲-۱-۲-۶- موارد ابتلای حضرت ابراهیم علیه السلام
- ۵۲..... ۲-۲-۱-۲-۷- وعد و وعید الهی
- ۵۲..... ۲-۲-۱-۲-۷-۱- وعده‌های عام
- ۵۵..... ۲-۲-۱-۲-۷-۲- وعده‌های خاص
- ۵۶..... ۲-۲-۱-۲-۷-۲-۱- وعده نصرت
- ۶۱..... ۲-۲-۱-۲-۷-۲-۲- وعید عذاب
- ۶۶..... ۲-۲-۱-۲-۷-۲-۳- وعده تأخیر عذاب
- ۷۱..... ۲-۲-۲- قول غیر خداوند
- ۷۱..... ۲-۲-۱- قول اعتقادی
- ۷۱..... ۲-۲-۱-۱- قول توحیدی
- ۷۶..... ۲-۲-۲-۲- قول غیر توحیدی
- ۷۷..... ۲-۲-۲-۲-۱- قول شرک‌آمیز
- ۷۸..... ۲-۲-۲-۲-۲- قول کفرآمیز
- ۷۹..... ۲-۲-۲-۲-۳- قول بی‌پایه و بی‌اثر
- ۸۰..... ۲-۲-۲-۲- مکر کافران
- ۸۱..... * نتیجه

فصل سوم: تحلیل مؤلفه‌های معنایی «کلمه» با توجه به مفاهیم هم‌نشین و جانشین آن..... ۸۳

- ۸۶..... ۳-۱- پرسامدترین مفاهیم هم‌نشین «کلمه»
- ۹۰..... ۳-۱-۱- سَبَقَ
- ۹۱..... ۳-۱-۲- حَقَّ
- ۹۱..... ۳-۲- قول، پرسامدترین مفهوم جانشین «کلمه»
- ۹۹..... ۳-۱-۱-۲- بررسی تطبیقی آیات و مفاهیم هم‌نشین با «کلمه» و «قول»
- ۱۰۰..... ۳-۱-۱-۱-۲- آیات و مفاهیم هم‌نشین با «کلمه» و «قول» خداوند
- ۳-۲-۱-۱-۱- هم معنایی «کلمه» و «قول» خداوند بر اساس
- ۱۰۱..... دلالت صریح آیات
- ۳-۲-۱-۱-۱- هم‌نشینی «حَقَّ» با کلمه و قول خداوند..... ۱۰۱

- ۱۰۸.....۲-۳-۱-۱-۱-۱-۱-۲-۳ همشینی «سَبَقَ» با کلمه و قول خداوند
- ۱۱۰.....۳-۲-۱-۱-۱-۱-۱-۲-۳ همشینی «تَمَّ» با کلمه خداوند
- ۱۱۲.....۴-۳-۱-۱-۱-۱-۱-۲-۳ همشینی «مبدلٌ» و «تبدیل» با کلمات خداوند
- ۲-۳-۱-۱-۱-۱-۲-۳ هم معنایی «کلمه» و «قول» خداوند بر اساس بافت
- ۱۱۶..... و سیاق آیات
- ۱۱۶.....۱-۲-۱-۱-۱-۱-۲-۳ همشینی «يُحَرِّفُونَ» با الکلم
- ۲-۳-۱-۱-۱-۱-۲-۲ همشینی «صَدَقَ»، «يُؤْمِنُ»، «تَلَقَّى»، «إِبْتَلَى»،
- ۱۱۸..... «مداد»، «أقلام» با کلمات خداوند
- ۱۱۹.....۳-۲-۱-۱-۱-۱-۲-۳ همشینی «كَلِمَةَ اللَّهِ» با «كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا»
- ۱۲۱.....۹-۲-۱-۱-۱-۱-۲-۳ همشینی «المسيح» با کلمه خداوند
- ۱۲۸.....۲-۱-۱-۱-۲-۳ بررسی دیگر آیات و مفاهیم همشینی با «کلمه» و «قول»
- ۱۲۸.....۱-۲-۱-۱-۱-۲-۳ «کلمه» و «قول» در ترکیب‌های وصفی
- ۱۲۸.....۱-۱-۲-۱-۱-۲-۳ ترکیب‌های وصفی مثبت
- ۱۳۰.....۲-۱-۲-۱-۱-۱-۲-۳ ترکیب‌های وصفی منفی
- ۱۳۳.....۲-۲-۱-۱-۱-۲-۳ «کلمه» و «قول» در ترکیب‌های اضافی
- ۱۳۳.....۱-۲-۲-۱-۱-۱-۲-۳ ترکیب‌های اضافی مثبت
- ۱۳۴.....۲-۲-۲-۱-۱-۱-۲-۳ ترکیب‌های اضافی منفی
- ۱۳۶.....* نتیجه
- ۱۴۰..... نتیجه‌گیری نهایی
- ۱۴۱..... پیشنهاد
- ۱۴۲..... فهرست منابع و مآخذ

مقدمه

«کلمه» در قرآن کریم، سطوح و لایه‌های متفاوت معنایی دارد؛ فهم دقیق مفهوم «کلمه» و دستیابی به لایه‌های معنایی آن، مطالعه‌ای روشمند می‌طلبد که مناسب با ویژگی‌های قرآن به عنوان متنی چند لایه و سرشار از پیچیدگی‌های زبانی - معنایی باشد. نگاهی به تاریخ مطالعات قرآنی، ارائه‌کننده روش‌هایی متفاوت و در حد خود کارآمد، در مسیر تبیین صحیح موضوعات مطرح شده در قرآن و از جمله فهم واژگانی آن است. پی‌جویی برای فهم معنای مورد استفاده از یک واژه در میان اعراب اصیل به منظور دستیابی به معنای دقیق آن در قرآن، به کارگیری روش‌های تفسیر قرآن با قرآن و روایات و حتی توجه به فضای نزول آیات و نیز دیدگاه‌های کلامی و فلسفی به این کتاب شریف، نمونه‌هایی از تلاش‌های فکری بشر در ارتباط با این کتاب عزیز است.

«معناشناسی» نیز یکی از روش‌های نوین در مطالعات قرآنی است. این روش به دنبال آن است تا با مطالعه علمی معنا، به استخراج معنای نهفته در متن بپردازد. به همین دلیل از سویی یک مفهوم کلیدی را به عناصر و اجزای ذاتی (مؤلفه‌های معنایی) خود تجزیه می‌کند و از سوی دیگر هر مفهوم کلیدی را با مفاهیم پیرامونی آن گرد می‌آورد تا تصویری کامل از آن ارائه نماید و برای این منظور هر آنچه در وضوح این تصویر به کار آید، مورد استفاده قرار می‌دهد. به عنوان مثال از ریشه‌شناسی واژه آغاز می‌کند و هم‌نشین‌ها و جانشین‌های آن را بررسی می‌نماید تا به طیف معنایی واژه دست یابد. نیز با در نظر گرفتن سیاق، بر کاربردها و مفاهیم مختلف یک واژه وقوف می‌یابد و در گام بعدی مترادف‌ها و متضادهای آن را از نظر می‌گذراند تا جایگاه یک واژه به روشنی مشخص شود. نگاهی به مطالعات معناشناسی در

پژوهش‌های قرآنی نشان می‌دهد که این علم با ارائه راهکارهایی نظام‌مند برای این قسم تحقیقات، علاوه بر ارائه تعریفی دقیق از مفاهیم مورد مطالعه و تبیین جایگاه آن مفهوم در میان سایر مفاهیم قرآنی، موفق به کشف لایه‌های جدیدی از یک مفهوم گشته و در تعمیق معانی مستخرج از آیات نقشی به‌سزا داشته است.

از این رو این نوشتار در پی آن است تا با نگاهی معناشناسانه به مفهوم «کلمه»، تصویری از این واژه و جایگاه آن در قرآن کریم ارائه نماید و مؤلفه‌های معنایی این واژه، مترادف‌ها، متضادها و مفاهیم مرتبط با آن را بررسی نماید که در سه فصل تنظیم شده است:

در فصل اول، کلیات تحقیق و مباحث نظری مرتبط با آن، یعنی اصول و روش تجزیه و تحلیل معنایی بیان شده است. در این فصل سعی شده که با طرح برخی مباحث مرتبط با روش معناشناسی که در این پژوهش مورد نیاز است، فضای کلی روش تحقیق روشن گردد.

در بخش اول از فصل دوم، ابتدا معنا و مفهوم «کلمه» در لغت، مورد بررسی قرار گرفته و در بخش دوم، کاربردهای مختلف «کلمه»، بر اساس سیاق آیات، مورد مطالعه قرار گرفته است؛ علاوه بر این، در این بخش، به منظور دست‌یابی به معانی و مفاهیم «کلمه» در آیات قرآن کریم از دیدگاه مفسران، به بررسی موردی برخی از تفاسیر مهم شیعه و سنی پرداخته شده است؛ از جمله هفت تفسیر زیر، که به ترتیب زمانی عبارت‌اند از:

مجمع البیان طبرسی (قرن ششم، شیعی)، الکشاف زمخشری (قرن ششم، سنی)، مفاتیح الغیب فخر رازی (قرن ششم، سنی)، انوار التنزیل و اسرار التأویل بیضاوی (قرن هشتم، سنی)، التحریر و التنویر ابن عاشور (قرن چهاردهم، سنی)، المیزان علامه طباطبایی (قرن چهاردهم، شیعه) و تفسیر تسنیم آیت‌الله جوادی آملی (قرن چهاردهم، شیعه).

در این مرحله، روش بررسی بدین صورت است: چنان‌که تمامی منابع مذکور، برای «کلمه» در هر آیه، به معنای مشترکی اشاره نموده‌اند، ابتدا آن معنای مشترک، به عنوان معنای اصلی بیان شده و در ادامه، احیاناً نکات اضافه هر منبع برای «کلمه» ذکر گردیده و در صورتی که در بین منابع مورد بررسی، معنای مشترکی برای کلمه یافت نشده، معانی مورد اشاره هر منبع، به ترتیب تاریخ زمانی، از قرون متقدم تا متأخر، به تفکیک آورده شده و در نهایت بدین منظور که کلمه، ذیل عنوان مستقل قرار بگیرد، دیدگاه علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی مبنای اصلی قرار گرفته است؛ زیرا دأب اصلی این دو مفسر، تفسیر قرآن به قرآن بوده و نقش سیاق را در فهم آیات مد نظر قرار داده‌اند.

در فصل سوم، بر اساس بررسی هم‌زمانی، به مطالعه روابط معنایی، میان کلمه و زوج‌های معنایی آن پرداخته شده و متناظر با آن روابط معنایی، مفاهیم همنشین و جانشین «کلمه» مورد ارزیابی قرار گرفته تا گونه‌های معنایی آن کشف گردد و مؤلفه‌های معنایی اش با کاربرست اصول روش‌شناسی مطرح شده در فصل نخست، مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرد.

فصل‌های دوم و سوم مکمل هم هستند، زیرا در کنار یکدیگر، بیانگر مؤلفه‌های معنایی کلمه‌اند.

فصل اول

کلیات

۱-۱- تبیین مسئله پژوهش و اهمیت آن

«کلمه» یکی از مهمترین مفاهیم مورد بحث در علوم انسانی و معارف الهی و نیز از مفاهیم پیچیده مطرح شده در مکاتب بشری است که با عناوین مختلفی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. این مفهوم در یونان باستان (یعنی در عهد جدید و انجیل یوحنا) با عنوان «لوگوس» و در اسلام با عنوان «کلمه» به کار رفته است و یکی از ارکان عرفان اسلامی، مخصوصاً «عرفان ابن عربی» به شمار می آید. در قرآن کریم نیز حدود چهل و شش بار واژه هایی از ماده «ک ل م» در ساختارهای مختلف مثل: کلمة، کلمة الله، کلم، کلمات در معانی و مفاهیم مختلف به کار رفته است که این خود نشان از اهمیت موضوع دارد. بررسی واژه «کلمه»، بیانگر این مطلب است که گرچه عبارت از هر لفظی است که دلالت بر معنی می کند، اما حقیقت کلمه ابراز ما فی الضمیر است و لذا در موارد و عوالم مختلف، متفاوت خواهد بود. تحلیل مفهوم کلمه در نظام معنایی قرآن کریم و دستیابی به ژرفای معنایی و کاربرد آن، نیازمند دقت در معنای لغوی این واژه و پرداختن به وجوه متعدد آن در کاربردهای قرآن کریم و بازشناسی مفهوم آن و واژگان مترادف است. لذا این پژوهش بر آن است تا ضمن بررسی معنا و مفهوم «کلمه» و ساختارهای مختلفش، معنای آن را از طریق بررسی مفاهیم همنشین و جانشین مورد تحلیل و ارزیابی قرار دهد تا در نهایت مؤلفه های معنایی کلمه کشف و آشکار گردد و به این پرسش پاسخ داده شود که چرا خداوند از واژه «کلمه» در قرآن کریم استفاده نموده است.

۱-۲- پیشینه پژوهش

در مورد پیشینه پژوهش باید از دو جهت روش و موضوع باب سخن را گشود. به طور کلی، در حوزه مطالعات معناشناسی کتبی چند به رشته تحریر درآمده که به نمونه هایی از آن

اشاره می‌گردد:

- مختار عمر، احمد، معنائشناسی، ترجمه حسین سیدی، چاپ دوم، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۶.
- پالمر، فرانک ر.، نگاهی تازه به معنی‌شناسی، ترجمه کورش صفوی، تهران، کتاب ماد، ۱۳۸۷.
- صفوی، کوروش، درآمدی بر معنی‌شناسی، چاپ سوم، تهران، سوره مهر، ۱۳۸۷.
- اختیار، منصور، معنی‌شناسی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.

و

به‌کارگیری روش معنائشناسی برای تحقیقات در حوزه قرآن سابقه زیادی ندارد و می‌توان تألیفات «ایزوتسو» را از نخستین تألیفات با محوریت روش معنائشناسی دانست. برای نمونه می‌توان به کتاب‌های «مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن» او اشاره نمود. علاوه بر ایزوتسو، شاگرد او «ماکینوشینیا» نیز در شیوه معنائشناسی بیشتر بر همان روش ایزوتسو رفته است. برای نمونه می‌توان به کتاب «آفرینش و رستاخیز» او اشاره نمود.

در چند سال اخیر در کنار این آثار، پایان‌نامه‌ها و رساله‌هایی با محوریت روش‌های معنائشناسی به نگارش درآمده که از جمله آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- مطیع، مهدی، معنائشناسی زیبایی در قرآن کریم، دکتری، استاد راهنما: احمد پاکتچی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۷.

- سلمان نژاد، مرتضی، معنائشناسی تدبیر در قرآن کریم، کارشناسی ارشد، استاد راهنما: احمد پاکتچی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱.

- رهنما، هادی، معنائشناسی نام‌های معاد در قرآن کریم، کارشناسی ارشد، استاد راهنما: احمد بادکوبه، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۲.

- حسینی، اعظم، شبکه معنایی قول در قرآن کریم، کارشناسی ارشد، اساتید راهنما: محمد رضا حاجی اسماعیلی و مهدی مطیع، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۰.

و

در رابطه با موضوع «کلمه» در قرآن، کتاب و پژوهش مستقلی نگاشته نشده و تنها می‌توان به تعدادی مقاله و پایان‌نامه اشاره نمود که هیچ یک «کلمه» را در قرآن به طور خاص و مستقل مورد توجه قرار نداده و بعضاً به صورت مختصر به موضوع پرداخته‌اند و به اجمال اشاراتی کوتاه به مصادیق کلمه در قرآن نموده‌اند؛ از جمله، مواردی که در ذیل بیان می‌گردد:

- بهشتی، احمد، «کلمه خدا»، درس هایی از مکتب اسلام، سال سی و چهارم، ۱۳۷۳، شماره ۶.
- ----- ، «بررسی مصادیق کلمه و کلمات در قرآن»، درس هایی از مکتب اسلام، سال سی و چهارم، ۱۳۷۳، شماره ۷.
- ----- ، «چرا عیسی کلمه نامیده شد»، درس هایی از مکتب اسلام، سال سی و چهارم، ۱۳۷۳، شماره ۸.
- پویا، اعظم، «کلمه مسیح و زبان کیهانی قرآن»، بینات، سال سوم، ۱۳۷۵، شماره ۱۲.
- محسنی، قاسم، «مسیح، کلمه، خدا»، گلستان قرآن، ۱۳۷۹، شماره ۴۹.
- همای، عباس، «تأویل تطبیقی واژه های کلمه و شجره»، پژوهش دینی، ۱۳۸۲، شماره ۶.
- جلالی شیخانی، جمشید، «لوگوس در عهد جدید و کلمه در قرآن مجید»، صحیفه مبین، ۱۳۹۰، شماره ۴۹.
- عبدی، ولی، بررسی لوگوس در مسیحیت و مقایسه آن با کلمه در اسلام، کارشناسی ارشد، استاد راهنما: منصور معتمدی، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۹.

۳-۱- پرسش های پژوهش

- ۱- معنای «کلمه» در قرآن کریم چیست؟
- ۲- با توجه به روابط همنشینی و جانشینی، غالب ترین گونه معنایی «کلمه» در قرآن کریم چیست؟

۴-۱- فرضیه های پژوهش

- ۱- کلمه در قرآن کریم لایه های معنایی متفاوتی دارد و مقصود از آن، تنها لفظ واحد یا قول مفرد نیست.
- ۲- از طریق بررسی مفاهیم همنشین و جانشین کلمه، مفهوم «قول» به عنوان غالب ترین گونه معنایی برای «کلمه» محسوب می شود.

۵-۱- اهداف پژوهش

- دستیابی به مفاهیم همنشین، جانشین و هم معنا با «کلمه».
- تبیین معنای «کلمه» براساس مؤلفه های مؤثر در تشکیل معنا.

۶-۱- روش پژوهش

- نوشتار حاضر به منظور دستیابی به گونه های مختلف معنایی «کلمه» و مؤلفه های معنایی آن، از رویکرد همزمانی استفاده کرده است و از روش های معناشناسی ساختگرا یعنی مطالعه ساختگرایانه

روابط معنایی (معناشناسی ساختگرا مبتنی بر روابط معنایی) و نظریات و مطالعات برخی از زبان شناسان که معنا را در چارچوب بافت زبانی توصیف می کنند (معناشناسی مبتنی بر بافت زبانی) و به عنوان روش های مرتبط با رویکرد هم زمانی به شمار می روند و همگی در حوزه «معناشناسی زبانی» می گنجد، بهره برده است؛ لذا روش انجام این تحقیق، توصیفی - تحلیلی است.

پایان نامه موجود با در نظر گرفتن واژه «کلمه» و ساختارهای مختلف آن در قرآن کریم که مجموعاً ۴۶ مورد بوده و در ۲۴ سوره و ۴۳ آیه قرار گرفته است، سعی در تبیین این مفهوم دارد. به همین جهت ابتدا معنای لغوی و کاربردهای آن را مورد بررسی قرار داده و سپس به استخراج مفاهیم همنشین و جانشین «کلمه» براساس آیات کریمه قرآن پرداخته تا ابعاد مختلف آن آشکار گردد. این پژوهش در تبیین آیات مورد نظر از دیدگاه مفسران بهره جسته و اندیشه های معناشناسی را نیز مورد استفاده قرار داده است.

۱-۷- تبیین برخی اصطلاحات و واژگان کلیدی در معناشناسی

زبان، نظامی از نشانه های قراردادی است که تمامی حوزه های ساختاری آن، از نظام واجی گرفته تا نظام واژگانی، نحوی و غیره برای انتقال معنا پدید آمده اند و مهمترین نقش زبان انتقال معناست.^۱ زبان شناسی دارای حوزه های وسیعی است که یکی از آن ها حوزه لفظ و دیگری حوزه محتوا یا معنا است. هر قطعه ای از حوزه لفظ، با برش قرینه ای از حوزه معنا ارتباط می یابد.^۲ در حوزه لفظ، زبان شناسی با صورت و شکل ساختاری کلمات و عناصر زبانی و در حوزه محتوا با معنای الفاظ بسیط و در حالت ترکیبی آن ها سر و کار دارد؛ این حوزه از زبان شناسی را «معناشناسی» خوانند که با عبارات «بررسی معنا»، «دانشی که به بررسی معنا می پردازد» و «شاخه ای از دانش زبان شناسی که به نظریه معنا می پردازد» توصیف شده است.^۳

از روش های نوین تحقیق و پژوهش در قرآن کریم، معناشناسی واژه های قرآنی است. روش این پژوهش در تبیین مفهوم «کلمه» نیز شیوه معناشناسی است و از میان شاخه های مختلف این علم، معناشناسی زبانی را دنبال می کند. از این رو، این پژوهش، به بیان مختصری از علم معناشناسی، شاخه های مختلف آن و روابطی از قبیل شمول معنایی، هم معنایی، جانشینی، همنشینی و سیاق می پردازد که راهکارهایی مؤثر در استخراج معنای متن هستند.

۱ - کروز، د. ا.، معنی شناسی زبان های دنیا (چهار مقاله در زبان شناسی)، ترجمه کورش صفوی، تهران، فؤاد، ۱۳۸۴، ص ۱۱۲.

۲ - بی رویش، مانفرد، زبان شناسی جدید، ترجمه محمدرضا باطنی، تهران، آگاه، ۱۳۷۴، ص ۵۲.

۳ - مختار عمر، احمد، معناشناسی، ترجمه حسین سیدی، چاپ دوم، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۶، ص ۱۹.

۱-۷-۱- سیر تاریخی معناشناسی

نقطه آغازین کاربرد اصطلاح معناشناسی به لحاظ زمانی فاصله ای بس طولانی با اولین رگه های مطالعاتی در این زمینه دارد. گرچه کاربرد این اصطلاح قدمتی صد و چند ساله دارد، اما مطالعات معناشناختی تحت عناوین مختلفی چون «شناخت»، «معرفت»، «آگاهی»، «هستی شناسی»، «پدیدار شناسی» و ... ریشه در قرون و اعصار کهن دوانده است.

از دیرباز فلاسفه، منطقیون و زبان شناسان به مطالعه معنا توجه داشته اند ولی اولین رگه های جستجوی معنا را در آراء سقراط (۴۷۰-۳۹۹ ق.م) می توان یافت. در گذر تاریخ، نظریات این فیلسوف بزرگ یونانی، پیش زمینه ای شد برای آنچه امروز تحت عنوان علم معناشناسی مطرح است.^۱ اما اولین کاربرد اصطلاح «semantics» به صد و چند سال پیش می رسد. مروری اجمالی بر تاریخچه معناشناسی، نشان می دهد این اصطلاح از واژه های نوافزوده به زبان انگلیسی است و نخستین بار در سال ۱۸۹۴ در مقاله ای با عنوان «معانی منعکسه: نکته ای در معناشناسی» که به انجمن زبان شناسان آمریکا ارائه شد، مطرح گردید.^۲

۱-۷-۲- چیستی «معنا» و «معناشناسی»^۳

معنا جریانی جهت دار است و قائل شدن معنا برای چیزی، در نظر گرفتن جهتی برای آن است.^۴ آنچه در معناشناسی، معنا نامیده می شود، مصداقی است که در جهان خارج وجود دارد و یا مفهومی است که بر حسب مصداق ها، به صورت نوعی تصور در ذهن سخن گوینان زبان انباشته شده است.^۵ نظریه های

۱ - خسروی زاده، پروانه، نگاهی گذرا به تاریخچه معناشناسی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷۸، ص ۲.

۲ - پالمر، فرانک ر.، نگاهی تازه به معنی شناسی، ترجمه کورش صفوی، تهران، کتاب ماد، ۱۳۸۷، ص ۱۴.

3- meaning

4- semantic

۵ - شعیری، حمیدرضا، مبانی معناشناسی نوین، تهران، سمت، ۱۳۸۸، ص ۷.

* سوسور در بحث این که معنا چیست و ارزش معنایی کدام است، مثال خوبی می زند. او می گوید هر یک از مهره های شطرنج به خودی خود و جدای از بازی شطرنج هیچ ارزش یا معنی خاصی ندارند. معنای مهره های شطرنج در صفحه شطرنج و با نقشی که در این بازی دارند مشخص می شود. به عبارت دیگر محل و حرکت ویژه مهره اسب و گونه ارتباط آن با دیگر مهره ها (مثلاً این که مهره اسب چگونه مهره های دیگر را می زند و یا این که می تواند از روی مهره های دیگر عبور کند) است که نقش مهره اسب و تفاوت آن با دیگر مهره ها را مشخص می کند. این نقش ویژه مهره اسب همان معنی خاص آن در بازی شطرنج است. (سوسور، فردینان دو، مبانی ساختگرایبی در زبان شناسی، ترجمه کورش صفوی در «ساختگرایبی، پسا ساختگرایبی و مطالعات ادبی» (مجموعه مقالات)، به کوشش فرزانه سجودی، تهران، حوزه هنری، ۱۳۸۰، ص ۳).

۶ - صفوی، کورش، معنی شناسی کاربردی، تهران، همشهری، ۱۳۸۲، ص ۲۰

معناشناسی، متن یا کلام را مجموعه ای معنادار می دانند که می توان به مطالعه و درک آن پرداخت. راه پیشنهادی معناشناسی برای دستیابی به چنین مجموعه های معناداری، در نظر گرفتن ابعاد یا سطوح گوناگون برای متن است.^۱ معناشناسی در تجزیه و تحلیل کلام، متن را مجموعه ای منسجم و معنادار می داند و به مطالعه و بررسی تمام وقایعی که در ژرف ساخت نشانه های فهم معنا و یا در بین آن ها وجود دارد می پردازد. بنابراین تحلیل معناشناختی بر این اصل استوار است که متن، محل شکل گیری فرآیند معنایی است.^۲ به زبان دیگر، معناشناسی مطالعه علمی معناست و به توصیف پدیده های زبانی در چارچوب یک نظام، بدون هر پیش انگاری می پردازد.^۳

بنابراین اگر نشانه شناسی^۴، دانش درک معنا و کاربرد شناسی^۵، مطالعه معنا با توجه به گوینده و شنونده باشد، معناشناسی را می توان مطالعه انتقال معنا از طریق «زبان» - که همان نماد^۶ معنی است - و مستقل از گوینده و شنونده است معرفی کرد. در این صورت، زیرمجموعه دانشی به نام نشانه شناسی قرار می گیرد که هدف آن درک معنی به طور عام است.^۷

۱-۷-۳- شاخه های معناشناسی

معناشناسی با علوم مختلفی از جمله ریاضی، زبان شناسی، فلسفه و منطق ارتباط دارد. از این رو هر علم، از دیدگاهی به معناشناسی می نگرد و به همین سبب روش های مختلفی در مطالعه معنا ایجاد شده است که این بخش متکفل بیان آن است:

۱ - شعیری، مبانی معناشناسی نوین، ص ۶.

۲ - همان جا.

۳ - صفوی، کوروش، درآمدی بر معنی شناسی، چاپ سوم، تهران، سوره مهر، ۱۳۸۷، ص ۲۷.

4- Semio- semantic

5- pragmatics

۶ - در علم نشانه شناسی، سه نوع نشانه مورد مطالعه قرار می گیرد؛ «شمایل» (Icon)، نشانه ای است که میان صورت و معنی اش شباهت صوری وجود داشته باشد. مثلاً نقاشی یک صورت که بر صاحب آن دلالت دارد. در «نمایه» (Index)، میان صورت و معنی رابطه ای علی وجود دارد، مانند حرارت بالای بدن که نشانه تب است. و «نماد» (Symbol)، نشانه ای است که بین صورت و معنی اش رابطه ای قراردادی موجود است، مانند چراغ قرمز که معنای ایست دارد. به این ترتیب نشانه های زبانی به دلیل ماهیت قراردادی شان، بخشی از نمادها را تشکیل می دهند. (صفوی، درآمدی بر معنی شناسی، ص ۳۴ و ۳۵)

۷ - همان، ص ۳۵ و ۴۲.

۱-۳-۷-۱- معنانشناسی فلسفی^۱

شاخه ای از مطالعات فلسفی است که نسبت به معنانشناسی منطقی و زبانی از قدمتی بسیار طولانی برخوردار است و حتی به قرن ۴ ق.م و آراء و افکار فلسفی سقراط و افلاطون درباره معنا در رساله های سوفیست، کراتیلوس و لاکس باز می گردد. سیر تاریخی مطالعات زبان شناسی نشان می دهد که بررسی های فلسفی در این زمینه، در راستای شناخت جهان و کشف ارتباط موجود میان زبان و جهان است و به ماهیت دلالت و چگونگی درک معنا باز می گردد.^۲

۱-۳-۷-۲- معنانشناسی منطقی^۳

بخشی از معنانشناسی صوری است که از معنانشناسی زبان های صوری برای مطالعه معنا در زبان های طبیعی بهره می گیرد و منطق ریاضی بخشی از این نوع معنانشناسی است. معنانشناسان منطقی، زبان را ابزاری برای ارجاع به جهان خارج در نظر می گیرند. در این نوع معنانشناسی سعی بر آن است تا با توجه به موقعیت جهان خارج، صدق یا کذب یا به عبارت دقیق تر ارزش صدق هر جمله زبان تعیین شود. پیشگامان این روش مطالعه معنا را می توان ب. بولزانو، گ. فرگه و ب. راسل دانست. نظریه هایی که در معنانشناسی منطقی معرفی شده اند، در دو گروه نظریه های خرد و کلان قابل طبقه بندی است.^۴

۱-۳-۷-۳- معنانشناسی زبانی^۵

معنانشناسی زبانی بخشی از دانش زبان شناسی است که در آن توجه، معطوف به خود زبان است. معنانشناسی زبانی با مطالعه معنا به دنبال کشف چگونگی عملکرد ذهن انسان در درک معنا از طریق خود زبان است و در اصل، بازنمودهای ذهن آدمی را باز می کاود. این شیوه مطالعه معنا را رهیافتی باز نمودی می نامند.^۶ معنانشناسی زبانی بر حسب روش مطالعه معنا در قالب نظری یا کاربردی اش، در دو گونه معنانشناسی نظری و کاربردی قابل طبقه بندی است. معنانشناسی زبانی معادل واژه فرانسوی «semantic» است.^۷ در نهایت معنانشناسی زبانی بخشی از دانش زبان شناسی است که معنای واژه ها، جملات و متون

1- Philosophical semantics

۲ - صفوی، کورش، فرهنگ توصیفی معنانشناسی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۴، ص ۱۰۱.

3- logical semantics

۴ - صفوی، فرهنگ توصیفی معنانشناسی، ص ۱۰۵.

5- linguistic semantics

۶ - صفوی، درآمدی بر معنی شناسی، ص ۲۸.

۷ - صفوی، فرهنگ توصیفی معنانشناسی، ص ۹۸.